

Передмова до українського видання

Суспільствам, у яких довго панував мир, війна здається чимось малоймовірним чи навіть неможливим. Саме так почувалися багато європейців, аж поки 1914-го не почалася Перша світова війна, що перевернула їхній світ догори дригом. Після завершення Другої світової Європа, Латинська Америка, більшість країн Азії, Тихоокеанський регіон і частини Африки насолоджувалися тим, що історики назвали періодом Довгого миру, і багато з нас відчували ту саму самовдоволеність. Війни досі ставалися, але то було десь там, а їхні наслідки тільки зрідка мали ефект удома — згадаймо про Сполучені Штати й війну у В'єтнамі та вторгнення Радянського Союзу в Афганістан. Тим, хто проживав у багатших частинах світу, здавалося, що з бичем війни покінчено або ж що він їм не загрожує. Університети закривали кафедри дослідження війни, і вивчати її історію ставало дедалі складніше. Утім, як застерігав Лев Троцький, ви можете не цікавитися війною, але війна зацікавиться вами.

Навіть побіжного погляду на нашу історію достатньо, щоб зрозуміти, що її пронизує війна: вона підносить і руйнує режими та імперії, розвиває науку й техніку, змінює соціальну та політичну структуру суспільства. Зв'язок між війною та суспільством обопільний. Європейці хотіли ефективніше воювати і для цього у XVII–XVIII століттях створили сильні централізовані уряди. Наукові досягнення, які мають військове застосування, — наприклад, поділ атомного ядра та дрони, — визначають способи ведення війни. В ієрархічних суспільствах, які

існували в Європі періоду феодальної роздробленості, у війнах беруть участь представники вищих верств. Часто вони самі не бажають, щоб люди нешляхетного походження опановували навички воїнів. У демократичних суспільствах до війська можуть покликати всіх громадян. Війна лишає сліди навіть у мові: ми використовуємо армійські метафори, часто не знаючи їхнього походження.

Результати війн змінювали історію. Замисліться: якби турки, які двічі брали Відень в облогу, таки захопили його й Османська імперія стала головною силою в самому серці Європи, якою вона була б? Як виглядав би світ, якби в Холодній війні переміг Радянський Союз? Хай як завершиться війна в Україні, і вона, і Росія після 24 лютого 2022 року змінилися назавжди. Зміниться і світовий устрій: колишні союзи розпадутся, а на їхніх місцях сформуються нові.

Проблеми війни досліджували найвидатніші мислителі й митці. Чи можливо її виправдати, контролювати чи навіть викоринити? Вона приносить славу, огиду чи все водночас? Як війни розв'язуються і чи є хороші й погані способи їх завершити? Хто рік тому міг уявити, що світ, і насамперед українці, ставитимуть такі запитання в контексті масштабного європейського конфлікту.

Останніми роками тінь війни дедалі ближче підкрадалася до Європи, навіть якщо більшість із нас цього не помічала. Ми наївно вважали, що тривалий мир — правило, а не виняток, і що він триватиме й надалі. Нам варто було звертати більше уваги на те, що Росія робила в Чечні, Грузії, Сирії та Україні. Ми мусили б прислухатися до слів Путіна, його бачення історії та неприйняття того, що українці заслуговують на власну державу. Як відомо з історії, війни розв'язують через жадібність, страх, ідеологію або з усіх цих причин разом. Часто — як було у випадку з Александром Македонським, Наполеоном і Гітлером — для їхнього початку достатньо волі одного могутнього правителя. Українські читачі самі вирішать, яка сукупність чинників зумовила вторгнення Росії в їхню країну.

Історія цієї книжки почалася 2018 року, коли я прочитала для ВВС серію лекцій про різні аспекти війни: від ведення бойових дій до впливу війни на мистецтво й літературу. Я прочитала їх у п'яти різних містах, кожного з яких війна торкнулася по-своєму. У Лондоні розповідала про складний взаємозв'язок між війною та суспільством — ця лекція відбулася в театрі ВВС, який у Другу світову ледве вцілів після німецького бомбардування. У Белфасті, Північна Ірландія, говорила про громадянські війни — про них багато присутніх знали з власного досвіду. У Йорку, що на півночі Англії, ішлося про воїнів — тоді в аудиторії було багато військових із тамтешніх баз і наприкінці деякі з них розповіли про свій бойовий досвід. Потім ми з командою ВВС вирушили в Бейрут, де я говорила про муки цивільних на війні — для цього багатостраждального міста це дуже актуальна тема. Насамкінець ми приїхали в Оттаву, столицю моєї батьківщини. Моя остання лекція була про війну, культуру й пам'ять — я дуже доречно прочитала її в прекрасному музеї війни.

Перетворивши ті лекції на книгу, я дістала змогу докладніше розглянути багато цікавих питань: наприклад, чому у війнах беруть участь здебільшого чоловіки або як технології повпливали на методи наступу й оборони. На жаль, я також зібрала значно більше відомостей про те, як війни починаються, які вони непередбачувані, як легко починається ескалація і наскільки довгий шлях до відновлення миру. Це не вичерпна історія війни — така книга була б гігантською. Утім, сподіваюся, що вона стане в пригоді українцям, які зараз намагаються збагнути, що з ними сталося, і зрозуміти значення цієї жахливої війни.

1 Людство, суспільство й війна

Війни ведуть люди — не звірі й не боги. Це суто людське заняття. Називаючи війну злочином проти людства, ми не помічаємо принаймні половини її істинного значення. Війна — це також покарання за злочин.

Фредерік Меннінг, «Інтимні місця фортуни»

Умилому альпійському містечку Больцано часто можна побачити черги біля Південно-Тірольського музею археології. Люди, багато хто з дітьми, терпляче чекають подивитися на одну з головних цікавинок Больцано — муміфікованого чоловіка, який жив приблизно 3300 року до н. е. Етці — його ще називають крижаною людиною — помер до того, як з'явилися піраміди та Стоунгендж. Утім лід зберіг тіло й пожитки чоловіка, і 1991 року його знайшли двоє туристів. Він носив плащ, сплетений з трави й полотна, штани, взуття і шкіряну шапку. У шлунку залишився останній обід: в'ялене м'ясо, корінці, фрукти і, імовірно, хліб. Із собою Етці мав дерев'яні кошики й різноманітні інструменти, зокрема мідну сокиру, ніж, стріли й частини лука.

Спершу вважали, що Етці збився зі шляху під час снігової бурі й помер на самоті, упокоївшись на наступні п'ять тисячоліть. Сумна історія безневинного фермера або пастуха. Та впродовж наступних десятиліть, завдяки досягненням у медицині й науці, науковці за допомогою комп'ютерної томографії, рентгена й біохімічного аналізу змогли ретельніше дослідити його тіло. У плечі Етці знайшли наконечник стріли, а на

тілі були забої та порізи. Схоже, що голові теж дісталось. Найвірогідніше, він помер від поранень, завданих нападником або нападниками. Цілком імовірно, що Етці теж убивав — про це свідчать наконечник стріли та кров на ножі.

Етці далеко не єдине свідчення того, що ранні люди — принаймні ті, що жили наприкінці кам'яної доби, — робили зброю, збиралися у ватаги й усіляко намагалися одне одного прикінчити. По всьому світу від Близького Сходу до Америк і берегів Тихого океану знаходили могили, сучасні Етці й навіть старші, де покоїлися скелети зі слідами насильницької смерті. Попри те, що зброя з дерева та шкур зазвичай не зберігається, археологи виявили кам'яні леза, деякі увігнані в кістки.

Утім, насильство значно давніше. Власне, воно існує протягом більшої частини історії людства, відколи наші предки жили кочовим життям, вишукували їстівні рослини й убивали тварин заради їжі. Більшість наших відомостей украй спекулятивна. Що глибше ми занурюємося в історію — а люди з'явилися на Землі приблизно 350 000 років тому, — то складніше збирати й аналізувати дані, проте завдяки археологічним знахідкам і досягненням науки, зокрема аналізу прадавніх днк, ми поступово нагромаджуємо дедалі більше інформації. Донедавна ми знали хіба те, що люди організовувалися в невеликі групи, розкидані помірними широтами земної кулі. Речей, вартих того, щоб за них битися, було обмаль, а якщо групі загрожувала якась інша, вона могла просто перебратися деінде. Більшу частину ХХ століття дослідники витоків нашого суспільства вважали, що ранні кочові племена жили мирно. Однак археологи виявили скелети того періоду, чиї рани свідчать про зворотне. Антропологи намагалися з'ясувати, як виглядав тогочасний світ, вивчаючи племена мисливців-збирачів, що збереглися донині. Це обхідний шлях зі своїм підводним камінням, адже чужинці, які вивчають такі спільноти, мають власні упередження, та й сам контакт зумовлює певні зміни в групах.

З огляду на сказане ось кілька знахідок, які наштовхують на роздуми. 1803-го тринадцятирічний Вільям Баклі втік із

британської в'язниці в Австралії і наступні тридцять років жив разом з аборигенами. Пізніше він описав світ, де набіги, засідки, запекла ворожнеча й раптові та насильницькі смерті були частиною повсякденності. На іншому кінці світу, у морозній Арктиці ранні дослідники й антропологи виявили, що тамешні племена інуїтів та інупіатів виготовляли зброю, зокрема обладунки з людських і слонових кісток, і мали багато усних переказів про минулі війни. 1964 року Наполеон Шаньйон, юний американський студент-антрополог, вирушив у бразильські дощові ліси вивчати плем'я яномама. Він сподівався, що воно підтвердить тогочасне переконання, ніби мисливці-збирачі загалом живуть мирно. Він з'ясував, що у своїх селищах ці люди жили в гармонії та ставилися одне до одного з лагідністю й добротою, а от із чужими поселеннями ситуація складалася інакше. У ті часи суперечки розв'язували кийками та списами, селища влаштовували взаємні набіги, убиваючи чоловіків і дітей та викрадаючи жінок. За тридцять років досліджень Шаньйон дійшов висновку, що насильницькою смертю загинула чверть чоловіків яномама.

Між істориками, антропологами й соціобіологами точаться запеклі словесні й теоретичні суперечки — якщо не сказати баталії, — проте докази схиляють шальки терезів на бік тих, хто стверджує: ще в сиву давнину люди мали схильність організовано нападати одне на одного — інакше кажучи, воювати. Отже, нам потрібно зрозуміти, чому люди готові та здатні вбивати. Це не просто інтелектуальна головоломка: якщо ми не збагнемо, що підштовхує нас битися, то навряд чи можемо сподіватися уникнути майбутніх конфліктів. Є багато теорій, але жодної одностайної відповіді. Можливо, війна — це наслідок жадоби й конкуренції за обмежені ресурси: їжу, територію, наложниць, рабів. Або ж це через біологічні зв'язки та спільну культуру ми цінуємо власні спільноти — чи то клани, чи то народи — і боїмося чужих? Відчуваючи загрозу, відповідаємо агресією інстинктивно, як наші родичі шимпанзе? Війна — невіддільна частина людської сутності чи продукт